

Г.М. Храброва

КЛЮЧОВІ КОНЦЕПТИ ФЕМІНІСТИЧНОГО ДИСКУРСУ В ДЗЕРКАЛІ ЛІТЕРАТУРНИХ ТА ФІЛОСОФСЬКИХ ТВОРІВ (ВІД АНТИЧНОСТІ ДО НОВОЧАССЯ)

Протягом останніх десятиліть все більшої популярності в літературознавчому дискурсі набувають інтерпретаційні стратегії, які активно послуговуються термінологічним апаратом інших гуманітарних наук, зокрема культурології, філософії, антропології. В процесі міждисциплінарного діалогу народжуються нові методології аналізу художнього тексту, зокрема такі як новий історизм, культурний матеріалізм, гендерне літературознавство. Спільною рисою цих методологій є активне запровадження категорій, понять і принципів дослідження, що запозичені з категоріальної сітки нефілологічних наук. У таких умовах проблема термінологічної визначеності літературознавчого дискурсу набуває особливої наукової актуальності. Водночас, при роботі з художніми текстами вкрай необхідно враховувати сутність семантики того чи іншого поняття в певну епоху, оскільки ігнорування хронологічної детермінованості певних ключових термінів може призвести до суттєвих і недоречних деформацій нашого розуміння літературних артефактів.

Тож, ця наукова розвідка присвячена аналізу специфіки структурування трьох ключових концептів феміністичного дискурсу (жінка, жіноче тіло, жіноча емансипація) в західноєвропейській цивілізації від античності до Новочасся. Ключова гіпотеза структурується припущенням, що характер маніфестації чи оприявлення цих концептів у культурі (а саме у літературних та філософських текстах) виявляється аксіологічно маркованим. Ця маркованість, що реалізується через співвіднесення згаданих концептів з бінарними опозиціями (верх – низ, суб'єкт – об'єкт, добро – зло, чеснота – гріх та ін.) знаходить художнє втілення у текстах, а через тексти стає фактом масової свідомості реципієнтів і набуває певних культуротворчих потенцій. Водночас, опосередкована мотивами, колізіями, образами аксіологічна детермінованість семантики цих трьох концептів відображає культурні стереотипи певної епохи. Література, яка згідно з тезою „нових істористів” (Стівен Грінблат, Луї Монроз) є „поетикою культури”, спроможна сприяти подальшому закріпленню усталених уявлень у масовій свідомості, чи навпаки, їхній руйнації або народженню нових ідей, культурних практик тощо.

Першою константною категорією феміністичного дискурсу виступає концепт „*жінка*”, смислові складові якого структуруються ще за часів античності. Велика кількість літературних творів цієї епохи віддзеркалювала антифеміністські ідеї. Це, в свою чергу, заклало основи ментальних стереотипів стосовно жіночої статі як пасивного начала або вмістища зла чи навіть сфери тотальної темряви й хаосу. Наявність в жіночому естві згубного коріння втілює, наприклад, міф про Пандору, через надмірну цікавість якої

людей спіткали численні нещастя, сховані Зевсом у сумнозвісній скриньці. Жінку як пасивну, непрацездатну та другорядну істоту репрезентовано у відомій сентенції Аристотеля: „Жінка є самицею через брак певних якостей... жіночий характер страждає від природної ущербності... жінка є тільки матерією, принцип руху забезпечується іншим, чоловічим началом, кращим, божественним” [Цит. за 1, с. 154].

Всі позитивні перетворення у соціумі пов'язувались з діяльністю чоловіків, тоді як функції жінки обмежувались наданням представникові сильної статі плотської насолоди та виконанням материнських і домашніх обов'язків. Такий традиційний погляд на жінку висловлює філософ Демосфен: „Коханок ми утримуємо заради задоволення, наложниць – для повсякденної турботи про нас, а жінок – щоб вони виношували нам законних дітей та були вірними стражами наших домашніх вогнищ” [Цит. за 12, с. 16].

Цікаво, що подібні антижіночі філіппіки можна зустріти навіть через сотні століть. Так, герой автобіографічного роману „Слово безумця на свій захист” шведського прозаїка й драматурга А.Стріндберга ставить представниць жіночої статі на рівень хижих істот і саме в них вбачає причину соціального лиха. Жінки в його розумінні – це „напівмавпи”, „ниці тварини”, „хворі діти”, „шалені припадочні в період вагітності”, „цілком безвідповідальні створіння”, „інстинктивні злочинниці, люті бестії, які не тямлять, що коять” [9, с. 262-263].

В епоху Середньовіччя спостерігається помітне розширення семантичного простору концепту „жінка”, що зумовлене значною мірою потужним впливом християнської релігії. Як зазначає С.Айвазова, „християнство протиставило образ Єви – природно-родової жіночності, образу Діви Марії – жіночності духовній, просвітленій, особистісній та вічній” [1, с. 154-155]. Тож, цілком природно, що у масовій свідомості сам вищезгаданий концепт набуває певної амбівалентності, яка зрештою і формує дихотомічне ставлення середньовічного соціуму до жіночого начала. І у працях отців церкви, і в літературних творах, і у філософських трактатах доби Середньовіччя спостерігається присутність полярних візій жіночого ества.

Згідно з першою або природною концепцією жінки, жіноче начало символізує гріховний світ тілесних пристрастей і є неповноцінним у порівнянні із чоловічим, що асоціюється із трансцендентною сферою Розуму. „...Жіноча стать, фемінне, – писав Філон Александрійський, – це матеріальне, пасивне, тілесне й чуттєве, тоді як чоловіче – це активне, раціональне, духовне...” [13, с. 15].

Жінконенависть досягла свого апогею в гностичній ідеології пізнього Середньовіччя, яка отримала назву „полювання на відьом”. Яскравим втіленням цієї ідеології став твір Я.Шпренгера та Г.Інстіторіса „Молот відьом (1487)”, в якому стверджувалось, що „жінка є непристойною за своєю природою, тому що вона... скоріш заперечує віру, складаючи таким чином основу для відьмовства” [10, с. 124].

Як Єва постає втіленням плотського гріха, так Діва Марія є втіленням його спокути, символом чистоти й цнотливості. Підносячи жінку, що народила Спасителя, на недосяжну височінь, середньовічна людина розробляє іншу концепцію фемінного. Поклоніння Діві Марії розвивається згодом у романських літературах Європи в культ Прекрасної Дами [1, с. 155]. Прикметно, що низова література, зокрема такі епічні форми, як шванки, фаблію, джести і фацетії, зображають жінку без жодного пієтету, концентруючи увагу на суто онтологічних проявах жіночої природи і наділяючи героїню здебільшого такими вадами, як жадібність, хтивість, недолугість, бажання збагатитися за чужий рахунок. Висока література Середньовіччя, зокрема куртуазний роман і лицарська лірика, тяжіє до апологетизації жіночності. Тож, як бачимо, амбівалентність концепту знаходить художню репрезентацію у просторі літератури, формуючи аксіологічно контрастні жіночі образи.

В добу Відродження попри поширення ренесансних гуманістичних тенденцій загальна картина амбівалентної візії жінки майже не змінилась. Петрарка, наприклад, поряд із сонетами, присвяченими своїй сонячно прекрасній Лаурі, писав ще й сатири на представниць жіночої статі та міг навіть зауважити на кшталт: „жінка є... справжнім Дияволом”. У літературній спадщині Боккаччо крім творів, де жінка виступає рівнодостоїнною чоловікові, знаходимо таку поему як „Ворон”, що репрезентує вороже ставлення до жіноцтва. А в галереї жіночих образів В.Шекспіра, твори якого відіграли важливу роль у формуванні нових стереотипних уявлень про стать в англійському суспільстві другої половини XVI століття, є й ті образи, які слугують пропаганді маскулінно-патріархального дискурсу.

На думку представників фемінізму, амбівалентність розуміння жіночого начала, основи якої закладалися в культурі Середньовіччя і Відродження, зберігається протягом століть та поступово перетворюється на своєрідну ментальну константу західної цивілізації. Цю тезу блискуче вербалізувала С.де Бовуар, яка переконливо довела, що в західній культурі сформувалося і продовжує функціонувати двоїсте емоційне переживання жіночого як інакшого. Згідно з її дефініцією, „жінка” – „це водночас Єва і Діва Марія. Жінка – ідол, служниця, джерело життя, володарка тьми. Вона – основний прихисток істини; вона – хитрість, теревені й вигадка; вона – цілителька й чаклунка; вона – чоловікова здобич; вона ж – його загибель; вона – все те, чим не є він, але чим він хоче володіти; вона – його заперечення й сенс його життя” [3, с. 148].

Суперечливі оцінки в історії західноєвропейської цивілізації здобула також і категорія *жіночого тіла*. В античному світі гармонійне і пропорційне людське тіло – чи то жіноче, чи то чоловіче – проголошувалось ідеалом краси й досконалості. Таку візію тіла давні греки втілювали в образах богів, наділяючи їх тілесною структурою людини.

Особливого значення в цю епоху набували функції жіночого тіла. Так, на основі деяких фактів можна припустити, що менструація, наприклад, не тільки розкривала дітородні можливості жінки, але й містила вітальний заряд,

„запліднюючу енергію” [4, с. 9]. Основоположник атомістичного матеріалізму Демокрит навіть вимагав від жінок в період менструального циклу три рази оббігати поля перед жнивими, бо він вбачав у менструальній крові один з найкращих засобів проти комах, які пожирали зерно [4, с. 9].

В середні віки найголовніші фізіологічні функції жіночого організму стали об'єктом презирливої зневаги, адже вся відповідальність за первородний гріх була покладена на жінку. Так, діти жінки, яка вступала в статеві стосунки із своїм чоловіком під час менструації, вважались прокаженими [6, с. 121]. Крім цього, страх перед голодом та загроза поділу земель, як зазначає А.Л.Ястребицька, змушували бачити в дітонародженні – основному жіночому призначенні – скоріш прокляття, ніж благословення [11, с. 97]. Тіло жінки „від Єви до відьми кінця Середньовіччя”, за словами французького медієвіста Ж.Ле Гоффа, уявлялось в ті часи „місцем, обраним Дияволом”, осередком вищого ступеня тілесної та сексуальної мерзотності [6, с. 120-121]. Через таке ставлення жіноче тіло часто ставало об'єктом для застосування фізичної сили чоловіка. Особливо наочно це проступає в словах домініканського ченця М.Байарда (кінець XIII століття): „Чоловік має право карати свою дружину і бити з метою виправних заходів, бо вона належить до його домашнього майна” [Цит. за 11, с. 95].

В епічних творах раннього Середньовіччя боротьба за жінку виступала не проявом любові героя до її красивого тіла чи духовних якостей, а наслідком меркантилізму, тобто спричинювалася прагненням отримати її спадок. За словами С.Павличко, „куртуазне і романтичне кохання в середні віки не змінювало статусу жінки. Це засіб маніпулювання чоловіків” [7, с. 159].

Питання стосовно знецінення жіночого тіла залишається відкритим навіть і сьогодні. Формами такого знецінення феміністки вважають „втручання медицини у процес пологів, що віднімають у жінок активну участь у цьому процесі” (Jaggar, 1983), ставлення до їхніх тіл як до предметів споживання, „що фактично виявляється у насильстві, у мові..., в ілюстраціях, як у порнографії і рекламі...” (Soble, 1986), „комплекс модної краси” (Bartky, 1990) тощо [див.: 2, с. 383-392].

Саме функції жіночого тіла, на думку багатьох вчених, заклали фундамент історії чоловічого домінування або патріархального устрою. Як зазначає один із авторитетних соціологів Е.Гідденс, „чоловіки домінують над жінками не через перевагу фізичної сили чи більшої моці інтелекту, а лише тому, що до розповсюдження надійних засобів попередження вагітності жінки цілком підкорялися владі біологічних особливостей своєї статі. Часті пологи та майже безкінечні піклування про дітей, робили їх залежними від чоловіків, у тому числі й в матеріальному відношенні [5, с. 164].

Ставлення до жіночого тіла як до чаші гріха або предмету споживання, другорядна позиція жінки у соціокультурному ландшафті змусили представниць жіночої статі поставити під сумнів, а згодом й переглянути традиційний порядок речей, кинути виклик патріархатним звичаям і законам та

утворити перші феміністичні організації. Жіноче прагнення до емансипації викликало зміни візії жінки та її соціального статусу, хоча процес цих змін відбувається дуже повільно.

До речі, перші паростки емансипації у вигляді рівної значущості статей знаходимо вже у „Державі” Платона, адже однією з основних передумов для створення ідеального полісу давньогрецький філософ вважав прилучання жінок до маскуліної сфери діяльності [див.: 8].

Французька письменниця епохи Середньовіччя Христина Пізанська в „Книзі про Град жіночий” акцентувала увагу на тому, що свободу жінок гарантуватиме їхній доступ до освіти [див.: 14].

Автори трактатів доби Відродження висували ідею рівноправ'я статей у соціально-політичній сфері. А у ренесансній художній літературі з'являється численна кількість образів ініціативних жінок, які борються за свої почуття та відстоюють свої власні інтереси.

О.де Гуж, М.Уоллстоункрафт та А.Адамс, яких вперше назвали феміністками, під автономізацією жінки розуміли насамперед визнання її повноцінності та надання їй рівних із чоловіком прав перед законом.

Усвідомлення жінкою своєї самодостатності, виклик консервативним поглядам на її сутність, сформованим на макрорівні суспільних відносин, і прагнення жити повнокровним життям стають основними темами літератури *fin de siècle*.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, слід наголосити на тому, що протягом доволі тривалого хронологічного періоду від античності до Новочасся спостерігається відчутне розширення семантичного простору концептів „жінка”, „жіноче тіло”, „жіноча емансипація”. Набуття цими концептами в ту чи іншу історичну епоху аксіологічно-маркованих детермінант віддзеркалюється у просторі літератури і філософії, а також сприяє появі певних морально-етичних стереотипів поведінки і культурних практик. Це, в свою чергу, відбивається на загальній ситуації міжгендерних стосунків у соціумі. Безперечно проблема кореляції кожного з розглянутих концептів зі станом міжгендерних стосунків у різні періоди історії заслуговує на самостійне вивчення, а літературно-художні і філософські тексти спроможні надати надзвичайно цікавий емпіричний матеріал.

Література:

1. Айвазова С. К истории феминизма // Общественные науки и современность. – М.: Наука, 1992. – №6. – С. 153-168.
2. Бартки Ли С. Політика тіла / Антологія феміністичної філософії / За редакцією Елісон М. Джагер та Айрис М. Янг / Пер. з англ. Б.Єгідис; Наук. ред. пер. О.Іващенко. – К.: Видавництво Соломії Павличко “Основи”, 2006. – С.383-392.
3. Бовуар де С. Друга стать / Пер. з франц. Н.Воробйової, П.Воробйова, Я.Собко: В 2 т. – Т. 1. – К.: Основи, 1994. – 390 с.

4. Боннар А. Греческая цивилизация: От Илиады до Парфенона. От Антигоны до Сократа. От Еврипида до Александрии / Пер. с франц. О.В.Волкова, Е.Н.Елеонской. – М.: Искусство, 1995. – 671 с., ил.
5. Гидденс Э. Социология / Пер. с англ.; Науч. ред. В.А. Ядов; Общ. ред. Л.С. Гурьевой, Л.Н. Посилевича. – М.: Эдиториал УРСС, 1999. – 703 с.
6. Ле Гофф Ж. Середньовічна уява: Перекл. з франц. Яреми Кравця. – Львів: Літопис, 2007. – С.119-140.
7. Павличко С. Фемінізм / Передм. Віри Агеєвої. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2002. – 322 с.
8. Платон. Государство / Платон. Филеб, Государство, Тимей, Критий / Пер. с древнегреч. / Под общ. ред. А.Ф.Лосева, В.Ф.Асмуса, А.А.Тахо-Годи; Авт. вступ. ст. и ст. в примеч. А.Ф.Лосев; Примеч. А.А.Тахо-Годи. – М.: Мысль, 1999. – 656 с. (Классическая философская мысль).
9. Стриндберг А. Слово безумца в свою защиту: Роман / Пер с франц. Л.Лунгиной; Пред. В.Неустроева; Комм. Е.Соловьевой. – Ижевск: Удмуртия, 1990. – 272 с.
10. Шпренгер Я., Инститорис Г. Молот ведьм / Пер. с лат. Н.Цветкова; Предисл. С.Лозинского. 2-е изд. – М.: Издательство СП “Интербук”, 1990. – 352 с. (Серия “Чародейство и волшебство” из цикла “Религия в жизни общества”).
11. Ястребицкая А.Л. Западная Европа XI-XIII веков. – М.: Искусство, 1978. – 176 с.
12. Okin S. Women in Western Political Thought. Princeton; N.J., 1979. – P.16
13. Philon. Question and Answers on Exodus, I, sec.8 // Philon. Loeb Classical Library. 1967. Vol. 11. P. 15
14. Pizan de Ch. Le Livre de la Cite des Dames / Ed.E.Hicks. Th. Moreau. P., Stock. 1986. – 293 p.

Анотація

Храброва Г.М. Ключові концепти феміністичного дискурсу в дзеркалі літературних та філософських творів (від античності до Новочасся)

У статті розглядаються особливості функціонування таких концептів феміністичного дискурсу як „жінка”, „жіноче тіло” та „жіноча емансипація” у філософських та художніх творах історичного періоду від античності до Новочасся. Простежується процес набуття цими концептами аксіологічної маркованості. На матеріалі аналізу нефікційних та фікційних текстів автор з’ясовує характер кореляції вищезгаданих концептів з гендерними стереотипами та міжгендерними стосунками у соціумі.

Ключові слова: концепт, феміністичний дискурс, аксіологічна маркованість, гендерні стереотипи, античність, Середньовіччя, доба Відродження.

Аннотация

Храброва А.Н. Ключевые концепты феминистического дискурса в зеркале литературных и философских произведений (от античности до Нового Времени)

В статье рассматриваются особенности функционирования таких концептов феминистического дискурса как „женщина”, „женское тело” и „женская эмансипация” в философских и художественных произведениях исторического периода от античности до Нового времени. Наблюдается процесс приобретения этими концептами аксиологической маркированности. На материале анализа нефикциональных и фикциональных текстов автор проясняет характер корреляции упомянутых выше концептов с гендерными стереотипами и межгендерными отношениями в обществе.

Ключевые слова: концепт, феминистический дискурс, аксиологическая маркированность, гендерные стереотипы, античность, Средневековье, эпоха Возрождения.

Summary

Khrabrova H.M. The key concepts of feministic discourse in the mirror of literary and philosophical works (from Antiquity to Modern age).

The article deals with functioning of such feministic discourse concepts as „woman”, „female body” and „woman emancipation” in the philosophical and literary works from Antiquity to Modern age. Axiological markedness of these concepts in different historical periods is under consideration in the paper. On the materials of non-fictional and fictional texts the author clarifies the character of correlation between the above mentioned concepts and gender stereotypes or intergender relations in society.

Key words: concept, feministic discourse, axiological markedness, gender stereotypes, Antiquity, Middle Ages, Renaissance.

Статтю прорецензовано та рекомендовано до друку кандидатом філологічних наук, доцентом Ліловою О.Є.